

276.184.

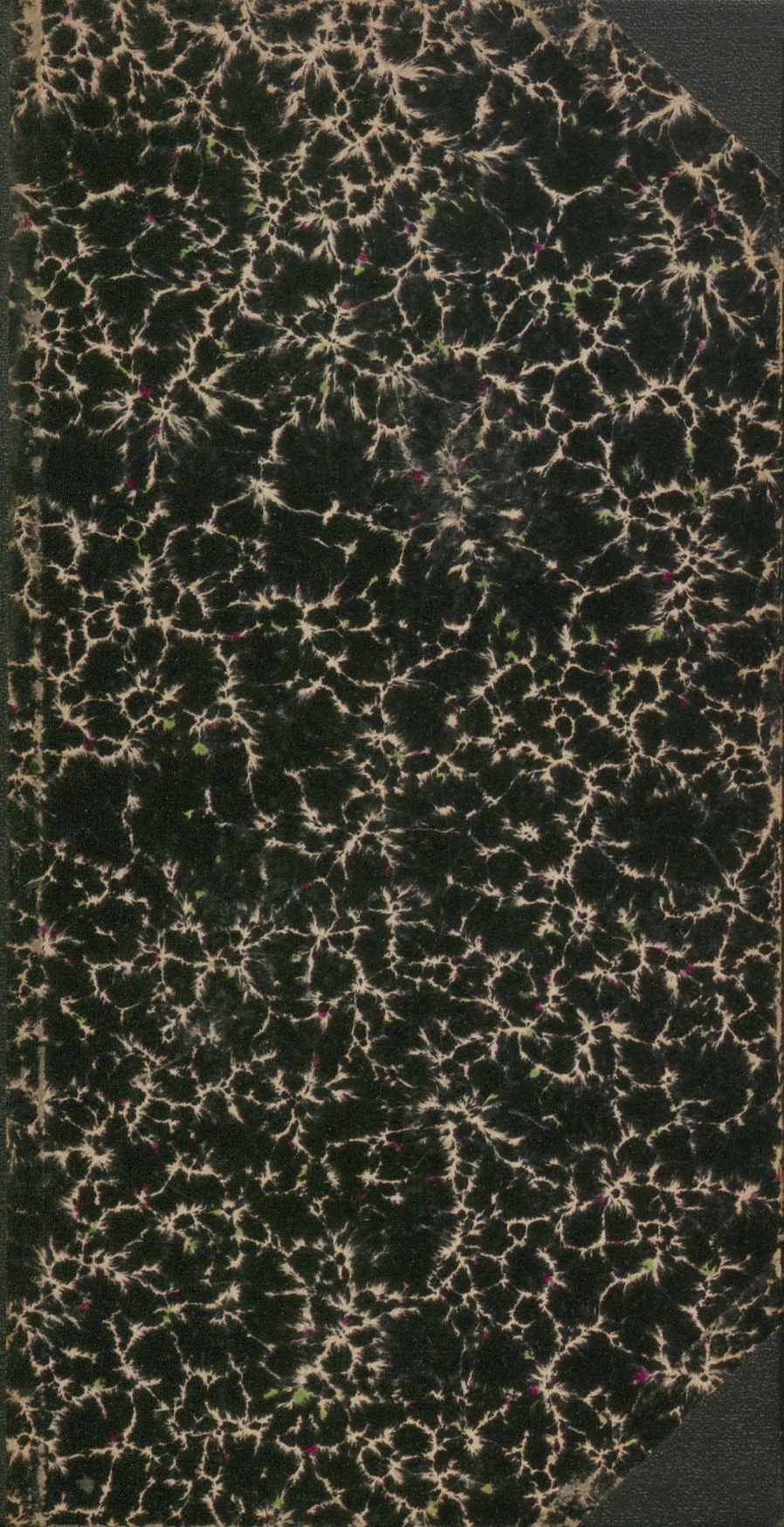
M. NY. K.

I. 8.

Viski Károly

Etnikai
csoportok,
vidékek

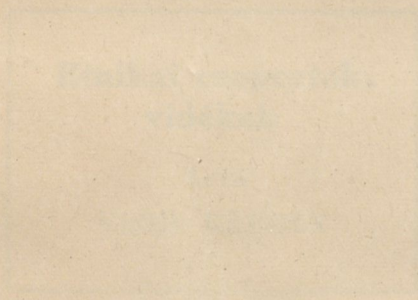
MTA



ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵԼԻՔՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ Ի

ՏԻՆԱԿԱՆ



ՅԻՄԱՆ
ՔԻՄ

143

8. KÖTET

512 513

8. FÜZET

A
MAGYAR NYELVTUDOMÁNY
KÉZIKÖNYVE

SZERKESZTI

MELICH JÁNOS

NÉMETH GYULA

**Etnikai csoportok,
vidékek**

írta

VISKI KÁROLY

**MTA
KIK**



BUDAPEST,
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1938.

Ára 0·80 pengő.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1920 január 20-án elhatározta, hogy kiadja a magyar és finnugor nyelvtudomány kézikönyvét. Kettős célt kívánt ezzel a bizottság elérni: egyrészt az eddigi biztos eredményeket akként összefoglalni, hogy ezáltal a további kutatásokat előmozdítsa, másrészt pedig a felső oktatást is óhajtotta szolgálni, azért az egyetemi hallgatók szükségleteit is szem előtt tartotta. A munka kétféle kiadásban jelenik meg, t. i. kötetben, illetőleg kötetekben, azonkívül minden egyes cikk külön füzetben is.

A Nyelvtudományi Bizottság nevében:

MELICH JÁNOS

előadó.

SZINNYEI JÓZSEF

elnök.



A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE

I. 8.

ETNIKAI CSOPORTOK, VIDÉKEK

ÍRTA

VISKI KÁROLY

1. Etnikumon valamely nép (néptöredék, csoport) néprajzi szintű, tehát hagyományosan alakult műveltsége tárgyi és szellemi jelenségeinek foglalatát értjük.

A műveltségállomány állandó mozgásban van, mint a nép, amely élte; gyarapodik, átalakul, pusztul. A mozgalom menete, mozzanatainak időtartama részben a néplelekben lappangó okoktól, részben az életformát alakító, változandó, külső körülményektől, hatásoktól (népközi, földrajzi, gazdasági, közlekedési, társadalmi, szervezeti stb. viszonyoktól) s az ezeket is irányító vagy átalakító, sokszor váratlanul megjelenő történeti sorsfordulatoktól függ.

Az etnikum legkorábbi szakaszára származása vet világot. A 'származás', 'eredet' nem egyéb akár őstörténeti, akár csak 100—200 éves elkülönülésnél, 'elválakozásnál' — egy korábbi etnikai közösségtől. Ez az elkülönülés — a korábbi egységből, (csoportból) némely jegyeket megtart, másokat elhagy s adódó új népközi helyzetében, földrajzi környezetében némelyeket elsajátít, magához hasonít (asszimilál), másokat nem is érint.

Az etnikumot alakító szellemi és tárgyi javak mozgalmának, forgalmának, cseréjének a nyelv nem föltétlen akadálya. A nyelvi határok tehát nem szükségképeni etnikai határok. Egyes etnikus értékű jegyek (telepformai, foglalkozási, építészeti, tűzhelykörüli, bútorzati, szokásbeli, népköltési, népzenei stb. jelenségek) néha a nyelvhatárok egész során átterjednek, illetőleg gyakran olyan helyheztapadt, marandó jelenségeknek mutatkoznak, amelyeken a nyelvek hullámai átcsaphatnak, anélkül, hogy alakjukból lényeges jegyeket elsodornának.

Olyan kisebb vagy nagyobb etnikai egységet (csoportot) sem a történelem, sem a néprajz nem ismer, amelynek teljes (tárgyi és



szellemi) műveltségállománya kizárólag az övé volna. Ebből az következik, hogy határai csak az egyes műveltségjelenségeknek, e jelenségek alkotójegyeinek vannak. Tehát nem a valamely embertömeg életéhez tartozó halászat, tűzhely, nyelvjárás, népköltés, népzene, jogszokás egésze sajátja bármely etnikumnak, hanem mindezeknek csupán valamely állománybeli vagy alkati része, tartozéka, technikája, formája, díszítménye, szerkezete, műveletbeli fogása: a halászháló, tűzhelyi sütőeszköz, strófaszerkezet, epikus motívum, diftongizálás, házassági jogszokás sajátos alakja, szabott alkalmazása stb. A laikus egy-két ilyen jegyből — többnyire a ruházatiakból, nyelvjárásiakból — formál egy-egy 'etnikai csoportot'. De a néprajz is ezekből választja ki egyes műveltségterületek, vidékek jelszavas jelölésére a vezérjelenséget: 'matriarchatus területe', 'bumerang kultúra', 'ötfokú hangsorú (zenei)', 'í-z ő (nyelvi) dialektus' stb.

Ha az alábbiakban a köztudatban, történeti vagy népi hagyományban élő, tehát valóság gyanánt jelentkező etnikai csoportokról, földrajzi-néprajzi vidékekről szólunk, ezeknek az elkülönítéseknek ma még jobbára nem tulajdoníthatunk több jelentőséget, mint például a szegedi nyelvjárás olyan sommás meghatározásának, hogy ott a magyarok 'ő-vel beszélnek'. — Csoportjaink tehát nem tudományos vizsgálatok eredményei, mert ilyen határkereső célú, számbavehető kutatások nem történtek. — Az etnikai határok kérdésében azonban a tudományos kutatás sem fog többre jutni az egyes jelenségek határainak kijelölésénél; de ezek valóban határjáró, a jelenségeket egymástól elbarázdáló, több irányú következtetésre alkalmas, fontos megállapítások lesznek. — E följárando határok kétségkívül gyakran fognak egy vonalon haladni a nyelvjárási jelenségekével. A nyelvjáráskutató jövődő megállapításaiban az ilyen együtteség külön bizonyító nyomatékként fog szerepelni.

Irodalom: *A Magy. Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője*, 1891—. — *A magyarság néprajza*. I., II. *A magyarság tárgyi néprajza*. III., IV. *A magyarság szellemi néprajza*. Bpest (1933–1937). — *A Pallas nagy lexikona*. Bpest, 1893–1900. — *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben. Magyarország*. I–VII. Bpest, 1887—. — BALASSA, *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Bpest, 1891. — BALASSA, *A magyar nyelvjárások keletkezése*. Ethnographia, IX, 1893. — BALOGH, *A népfajok Magyarországon*. Bpest, 1902. — CSÁNKI, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bpest, 1890–1913. — CZUCZOR–FÖGÉRASI, *A magyar nyelv szótára*. Pest (Bpest), 1862–1874. — ERDÉLYI, *Nyelvjárásaink ügye és teendőink*. MNy. I. 291, 337. — *Ethnographia (Népelet)*.

A Magy. Néprajzi Társaság folyóirata. 1890—. — FÉNYES, *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja*. I—VI. Pest. 1836—40. — GOMBÓCZ—MELICH, *Magyar etymológiai szótár*. Bpest, 1914—. — HUNFALVY JÁNOS, *Magyarország természeti viszonyainak leírása*. I—III. Pest, 1863—65. — HUNFALVY PÁL, *Magyarország ethnographiája*. Bpest, 1876. — LIPSZKY, *Repertorium aller Oerter ... etc.* Ofen, 1808. — LIPSZKY, *Tabula generalis regni Hungariae ... etc.* Pesthini, 1804—1806. — *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégibb nyelvmelékektől a nyelvújításig.* Szerkesztették SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND. I—III. Bpest, 1890—1893. — ORTVAY, *Magyarország egyházi földleírása a XIV. században a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve.* (Térképpel.) Bpest, 1892. — ORTVAY, *Magyarország régi tájrajza a XIII. század végéig*. I—II. Bpest, 1882. — PESTHY, *Az eltűnt régi vármegyék*. Bpest, 1880. — PRINZ—CHOLNOKY—GR. TELEKI, *Magyar földrajz. I. rész. Magyarország tájrajza. II. rész. A magyar munka földrajza. III. rész. Az államföldrajzi kép.* (Magyar föld, magyar faj. I—III. k.) Bpest, é. n. — SZAMOTA—ZOLNAI, *Magyar oklevélszótár*. Bpest, 1902—1906.

Hagyományos etnikai csoportjaink, vidékeink a Dunántúl, Alföld, Felföld, Erdély rendjében a következők:

2. DUNÁNTÚL. — *Őrség.* Történeti alakulat. Már a XIII. században följegyzett hagyomány szerint a honfoglalás után a nyugati határ vasi részére telepített határőrök, ('határőrség', 'speculatores'; 1272—1331: spec. *Eur* dictorum, 1451: In districtu *Eorseg* in Com. Castriferrei OSz.). A XIV. század harmadik tizedétől 'őrnagyság', amelynek középpontja Őriszentpéter, s első 'őrnagya' felsőri Miklós (1497: *Eur Nog* OSz.). Területe a Zala felső és a Kerka középső völgye, amelyet a következő faluk kerítettek: Szalafő, Ispánk, Szaknyér, Pankasz, Szata (Szatta), Kerkás-kápolna, Szomoróc, Kapornak, Őrihodos; e községeket is beleértve, összesen 18. A székelyekéhez hasonló kiváltságú örök jogi helyzete az országos nemességével látszik egyértékűnek. A Szalafő táján örökődők egy része (akiknek régi neve 1364: *Zalafeweur*, 1392: *zalaewr*, MNy. IX, 149) már a XIV. században, a németújvári uradalommal, magánkézre kerül. A többiek kiváltságait még a XVI. században is megerősítik. Később ezek is jobbágyokká lesznek. A székelység egy részével együtt a második olyan csoport, amely fenyvesalji jellegű területen szállott meg. Néprajza a közeli Hetés és Göcsej s általában a zala- és kerkavölgyi magyarsággal (a *Szalasággal*, — 1526: *zala*ffagban: Erdy-C. NySz. —) egyező; nem egy néprajzi jelensége a közeli vendségével (a 't ó t s á g é v a l') rokon.

A vasi középkori határőrvidéknek s területi összefüggésének kérdéseit itt természetesen mellőznünk kell s csupán a számontartott csoportokat érintjük.

A határőrség másik magyar csoportja az ugyancsak vasi *Felsőőr vidéke*, a Pinka, illetőleg a Szék-patak völgyében, más 'ő r' és 'l ö v ő' nevű községek szomszédságában. E szigetszerű terület magyar maradványainak elkülönült csoportja: *Felsőőr*, *Alsóőr* és *Őrisziget*. Hozzájuk számítható a német többségű *Jobbágyi* (egykor szintén kiváltóságos) magyar lakosságú része: *Kisjobbágyi*; (1496: *Jobagy Alsoewr Felseewr* OSz.). Szigetszerűségéből következőleg német hatásokkal bővebben érintett terület; egyébként a vasi, alsóőrségi, zalai magyarsággal vannak néprajzi kapcsolatai. Erdőalji háziiparos nép, mint a székely, s áruival jár 'lő Magyarországra'. — Felsőőr *Alszeg*-e és *Felszeg*-e szerint is egyben-másban különbözik egymástól. Vallásfelekezet szerint is megoszlanak.

Göcsej ('a *Göcsej*', *Göcsejség*, tréfás nevén: *Girgácia*, 1818: *Kerkatia*; 'c s u f s á g b ó l': *Gergatia*, MNy. XIII, 303; különösen a novai járás északi részén: 'a s z e g e k o r s z á g a'; 1266: *Egurzug*, 1323: *Piliskezeg* OSz.) pontosabban körül nem határolható terület; nagyjában Zala vármegyének a Zala folyó, Principális-csatorna (Nagy-csatorna, Válicka), Kerka folyó és a Dráva közötti területe. Maguk a községek nem tartják magukat beletartozónak, mert a *Göcsej*, *göcseji* szóban gúnyt éreznek; ezért szerintük *Göcsej* (mindenütt) a 's z o m s z é d f a l u v a l' kezdődik. Rossz közlekedésű (sáros) falui sok hagyományost megőriztek.

Hetés Göcsejjel szomszédos s vele néprajzilag majd mindenben azonos csoport Göcsej, az Őrség és a vendség között.

Hegyhát: a Zala—Rába közén, az Őrség és Kemenesalja között, Vas megyében; részben fenyvesalji jellegű, mint az Őrség, részben bükkövezeti, mint a Kemenesalja, ez utóbbival együtt korábban főleg legeltető terület. Hozzácsatlakozik a Hegyhát északi részével azonos földrajzi viszonyokkal jelentkező, térszínben is vele rokon, de jobb életlehetőségű Kemenesalja.

Kemenesalja, az előbbi 'h e g y h á t' folytatása, ugyancsak Vas megyében, kb. Hegyhátgyertyánostól kezdve a *Cser* (egykor nyilván 'K e m e n e s') nevű erdős hátság alatt, a Rába és a Marcal között; nagyobb számú falujával ez utóbbinak völgyébe települt csoport, igazában földrajzi táj-, illetőleg vidéknév. Legészakibb, a táj nevét viselő faluja Kemenesszentpéter. Jellegzetesebb falui szorosan a hegy alatt vannak; pontosabban ezek a 'k e m e n e s a l j i' telepek.

Sokoróalja, széles völgyekkel a Rába felé haladó alacsony dombhátsor végső, ellapuló nyúlványai Győr megyében, a Bakony-ér és a Marcal között; korábban e megye egyik járása; a győri síkságnak,

az itt kezdődő, s a szakirodalomban Kis-Alföld nevű földrajzi tájnak szomszédságában.

A *Kis-Alföld* — amelynek a hagyományban számontartott összefoglaló neve nincs — sok tekintetben egységes földrajzi táj és néprajzi egység területe, amelyet a Duna a multban legfennebb közlekedésileg bontott meg időnként. Az erre törekvő sok folyó s az ezek alkotta egykori — ma már jobbára lecsapolt — árterek, vizenyős rétségek, nádas tóságok inkább földrajzilag osztják kisebb-nagyobb tájékokra s bennük néprajzi területekre. Ezek a következők:

Rábaköz a Rába, Répce, Rábca (Hanság-csatorna) által körülvett sopron- s kisebb részben győrmegyei terület; már a középkorban közigazgatási egység, 's z é k' ('s e d e s'). 1240: *Rabakuz*, 1381: in districtu *Rabakuz* OSz.) A szabályozások előtt északon a Hanságba olvadt. Jellegzetes középponti községe *Kapuvár*, az egykori vizenyős gyepűsáv 'k a p u'-ja, 'k a p u v á r'-a. Győrmegyei részének, azaz a Lórét-csatorna vonalától keletre eső, háromszögalakú darabjának neve: *Tóköz*; a Lórét-csatornával víztelenített, korábban a Rába egyik medréből táplálkozó mocsaras rétsége: *Lórét*.

A *Hanság* (helyi ejtés szerint *Hany*, *Hanyság*; 1584: *han* NyK. XXV, 166) az Ikva, Répce, Rábca vízöntő, lápos birodalma, rétes nádvilág, az ilyen területet jellemző földrajzi tájjal és néprajzi képpel, gazdálkodással és háziiparral; egykor vízzel körülzárt, 'hanyí' falui: Kóny, Osló, Sövényháza stb.

A *Fertő* (*Fertő tava*; 1200 körül: stagnum *Fertew*. OSz.; 1317: lacum *Ferthew* CsÁNKI: III, 683) Moson és Sopron vármegye területén, korábban az előbbivel mintegy együttélésben levő nádas tóság, ma már csak igen megszűkült földdarabra szoruló, időszakos vízterülettel. Fölötte a mosoni síkság s benne a Duna—Lajta között (Lajta-köz): a *Fenyér*. (A Lajta régi neve *Sár*; 1415: fluuium *Saarvize* alio nomine *Laytha* OSz.)

A *Szigetköz* (másként *Kis-Csallóköz*) a Mosoni-Dunaág (helyi nevén *Kis-Duna*) és az *Öreg-Duna* által körülfogott sziget az Öreg-Duna jobb partján. Moson felől eső része: *Föltáj* (helyi ejtés szerint *Főtáj*), a Győr felőli: *Altáj*.

Csallóköz (1334: *Chorloulukuz* OSz.; talán aranyászó lakosságáról, illetőleg mondával magyarázott tündéri, aranygyümölcsű bőségéről elnevezetten: *Aranykert*, a Kis-Csallóköznek is mondott Szigetköz ellenében: *Nagy-Csallóköz*; középkori neve szerint 'Kis-Pozsony megye', 'comitatus minoris Posonii'); régebben közigazgatási, katonai, nemesi közület is (1269: *Challokewz* NySz., 1355:

In comitatu *Choulloukuz*, 1355: In prouincia *Cholloukuz*, 1429: In districtu *Challowkuz*. OSz.); *Feltáj*-a a multban a pozsonyi, *Altáj*-a a komáromi vár körzetébe tartozott; így kettő a járás is: felső- és alsó-csallóközi járás. Szigetszerű terület, amelyet a Pozsonynál kiterő, Gútánál a Vággal bővülő, Komáromnál az Öreg-Dunával újra egyesülő Érsekújvári-, másként Vág-Duna (Kis-Duna) kerít körül. Régebben a fokok és erek jobban részekre szaggatták. E fokok közül említésre méltó az Öreg-Dunából Bakánál kiterő s Kulesodnál visszaömlő *Csiliz*, (ma Csiliz-csatorna nevű halovány), amely a *Csilizköz*-t fogja körül. E név Győr megye egyik (tósziget-csilizközi) járása nevében is benne van, amely három 'k ö z'-nek, 'v í z k ö z'-nek (*Tóköz*, *Szigetköz*, *Csilizköz*) közigazgatási foglalatára.

A Dunától a Dunántúli Középhegység felé visszafordulva említjük a Kemenesaljához nem számítható távolabbi, marcalvölgyi *Marcalvidéké*-t, a nyugati *Bakonyaljá*-t, azaz a Bakony által kettéválasztott veszprémi magyarság *páparidéki* területét.

A *Bakony* (1193: *Bokon* MNy. XXIII, 566) nemcsak földrajzi táj, hanem — éppen földrajzi alapon — egyúttal történeti alakulat is; már a XIII. században (mint korábban is királyi birtok) külön ispánság, 'comitatus Bokoniensis', de nem vármegye (1269: in comitatu *Bokoniensi* MNy. XXIII, 567). Királyi vagy püspöki szolgálatban álló, több-kevesebb kiváltsággal ellátott 's z é k'-ek, vagy 'nemes faluk' csoport-sora; ilyen a Vecse, Kissenő, Tapolcafi községeket magában foglaló egykori vecsei szék ('sedes'); a királyi vadász- és kanász hagyományú, erdő- és ridegővő Szentgál, Szentkirályszabadja, Vámos, Nemesszalók, Karakószörcsök, a ma szigetszerű helyzetű Tés, aztán Dudar, Gyulafirátót, Nemesvita s számtalan más, a Bakony területéhez számítható veszprémi és zalai község. A Bakony 'bel'-ében Bakonybél.

A Bakony—Vértess—Gerecse hegysorától keletre jellegzetes földrajzi táj a *Pilis*, egykor külön megye, (ma Pest, Solt megyével és a Kiskunsággal egyesítve). Jellegzetes faluja a ma Esztergom megyéhez tartozó Pilismarót. — Néprajzi megjelenése szerint inkább a dunántúli területhez számítható a Váci- és Szentendrei-Dunaág (Öreg-Duna és Kis-Duna) által közrefogott *Szentendrei*-(vagy *Monostori*)-sziget, Kisoroszi, Tótfalu, Pócsmegyer és Szigetmonostor nevű faluival.

A *Vértessalja* a Móri-völgy (Sárvíz) Szentlászlói-patak közötti, a Sárrétre és Velencei-tóra lejtő terület, déli sarkában Székesfehérvárral.

A *Mezőföld* az előbbtől délre, a Sió—Balaton—Sárvíz—Duna vonalával vázolható padföld, amelyet az Alföldtől nemcsak a Duna, hanem egy 50—60 m magas parttörés is elválaszt. Sajátos tája és életszíne a Séd és a Sárvize (1283: fluuium *Saar* prope Albam OSz.) vízöntő területe: a *Sár*; felső szakaszán a Székesfehérvártól nyugatra eső *Sárrét* (korábban '*Sármellyék*' [1356: *Saarmellek* OSz.] néven fejmegyei járás része). E neveknek megfelelően a tolnamegyei *Sárköz* felé haladó, hosszú, vizenyős vonulata mentén a '*sár*' szóval jelzett községek sora: Sárbogárd, Sárszentmiklós, Sáregres, Sárcece, Sárszentlőrinc, Sárpilis stb.

A *Sárköz* (*Sárközség*; 1521: *Sarkez*; így 1459-ben s korábban a pápai tizedlajstromban; ebben az időben esperesség neve is; PESTY, Az elt. régi várm., 225); a Sárvize alsó szakaszán — már Tolna megyében — a Sió—Koppány—Kapos vizével is megöntve terjeng a kanyargós, kalocsa—baja-táji Duna-szakasz jobb partján s a helyi erekkel, holt-ágakkal, '*k i s d u n á k k a l*' áztatva tárta elénk még nem régen is a jellegzetes sárvizek közét, ezt a terjedelmes sáros '*v í z k ö z t*'. Nyugatról világos határa a Szekszárd—bátai '*h ö g y*'-sor. A Duna — keleten — korábban még közigazgatási határnak sem volt alkalmas, annál kevésbbé, mert balparti része éppen olyan '*s á r k ö z*' volt, mint ma a tolnai rész; (erről alább szólunk). A tolnai *Sárköz* sajátos népcsoportja: Öcsény, Decs, Sárpilis, Alsónyék, Bata népe. A vizek szabályozása óta e vidéknek és életének egykori képe inkább csak a hagyományban él.

A *Völgység* a Sárköz és a Mezőföld szomszédságában, a Kapos és Sárvíz fordulójában, e kettő által határoltan, korábban — mint tolnai járás — közigazgatási egység is.

A *Mecsek vidéke* az elébbi folytatásaként, délre, már baranyai terület, sok ősiséget őrző magyar falukkal: Hosszúhetény, Zengővárkony, Mánfa, Budafa stb.

Az *Ormányság* (*Ormánság*, 1257: inter Drawam et Vrman CSÁNKI, II. 520), Baranyában, száz évvel ezelőtti megállapítás szerint 'a kémesi határba eső laki hídtól a vármegye csúcsáig, Bogdá-sáig terjed a Dráva mentén' s összesen 22 magyar és egy horvát községből (Sztára) áll. A Villányi-hegység és a Dráva között, a Feketevíz és az Okor vízgyűjtő területén sajátos jellegű, korábban nagy erdőségekkel lepett vízköz-sorozat s emiatt sok kisebb egysége ('*v í z k ö z e*') van s még több volt régen: *Ormányköz*, *Bóköz*, *Okorvidék* (1267: in districtu *Ormankuz* CSÁNKI, II, 533, MNy. XXV, 24; 1494—9: Poss. *Beulkewz* CSÁNKI, II, 472; 1183: iuxta *Okur*

CsÁNKI, II, 512.). A Dráva—Dunaszög tája: az *Alvidék*. (Másként: Kiss, Ormányság, 10. 1.)

Somogy (*Somogyság, Somogyország*, 1055: *Sumig* NyK. XXV, 142, *Somogysag* ÉRDY C. MNy. XXII, 187) tartományát két részen tartja nyilván földrajz és néprajz. *Belső-Somogy*: a megye déli része, közigazgatásilag is elkülönülten, a Kapos folyótól délre eső kaposvári, szigetvári, nagyatádi és csurgói járás területe. *Külső-Somogy*: a megye többi része. Nagyjában a Dombóvár—Kaposvár—Nagykanizsa közti vonal tekinthető a kettő között választóhatárnak. Két említésre méltó, néprajzilag is sajátosabb területe: a Kapostól délre eső hegyvidék, a *Zselic* (*Zsilic, Zelicség*) s a balatoni Nagyberék hátában, a lengyeltóti járásban, az egymás közelében lévő tót eredetű Buzsák, Tótszentpál és Varjaskér, néhány más hasonló vagy déli szláv eredetű község szomszédságában. A különböző két terület jellegzetesebb magyar községei: *Kiliti, Szenna, Csököly, Csurgó, Iharosberény* stb.

A *Balaton* nagy vízterülete, különösen a korábbi időkben, sajátos vízparti és vízi életet teremtett s az egyébként földrajzilag eléggé különböző két part népét sok tekintetben egységes életszintben és műveltségformában kapcsolta össze. A nép a közigazgatási hovatartozás szerint emlegeti partrészeit: *somogyi, szalai, veszprémi oldal*. (Az északi part *Balatonfelvidék* neve irodalmi eredetű.)

A Dél-Dunántúl népével szoros kapcsolatban és rokon műveltségformában él egymás közelében három *drávántúli* ('szlavóniai') magyar falu népe: Szerém megyében *Kórógy*, Verőce megyében *Haraszi* és *Szentlászló*; mindhárom az azóta szabályozott Vuka folyó árterébe települt; (Haraszi mai telephelye — a víz miatt — már a harmadik). Hagyományuk szerint a tatárjáráskor szálltak ide. A vukovári uradalom jobbágjai voltak. Valamennyien reformátusok. A negyedik szlavóniai magyar lakosságú falu *Rétfala*, Eszék mellett, szerb, horvát, német, cseh és tót lakosokkal keverten. A négy falu magyarjait a baranyaiak *brendzó* (*brencó, berencó*) gúnynévvel nevezik. A szentlászlóiak helyi gúnyneve *bohó, puzás, taporcai*, a harasziaké *bóbac*; puzások a rétfalusiak is. Maguk e három néven emlegetik a baranyaiakat és bácskaiakat is.

A Dunántúl többi, az itt megemlített vidékek és népesoportok sorába nem sorozott tájrészeleit és népesoportjait általában a megye nevével szoktuk említeni. A megyék sem egyebek, mint egykori nemzetségi, birtoklási, katonai, gazdasági, közigazgatási, lényeg szerint földrajzi tényezők irányítása nyomán szervezett egy-

ségek, amelyeknek legkorábbi vázlatos határsávjait észrevehetőbben a konzervatívabb egyházi közigazgatási egységek (püspökségek, főesperességek) határai őrzik, jobbra a világi közigazgatás területeihez igazodva. Ahol a későbbi, többszöri megyerendezés az eredetibb egységeket túlságosan meg nem bolygatta, a megye nevében egyúttal a tágabb szülőföld nevének tudata él (*somogyi, baranyai, vasi*, stb.). Ez a megállapítás a következő fejezetekhez is hozzáférhető.

Irodalom: BALASSA, *A slávoniai magyarokról*. (Kny. a Budapesti Szemléből.) Bpest, 1894. — GARAY, *Szlavóniai régi magyar faluk*. (A Magy. Nemz. Múz. Népr. Osztályának Értesítője. 1911.) — GÖNCZI, *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár, 1914. — JANKÓ, *A balatonmelléki lakosság néprajza*. Bpest, 1902. — KISS GÉZA, *Ormányság*. Bpest, 1937. — KOGUTOVICZ, *Dunántúl és Kisalföld írásban és képben*. I., II. Bpest, 1930, 1936. — *Magyarország vármegyéi és városai*. Győr vm. — Vas vm. — Somogy vm. — Tolna vm. — MALONYAY, *A magyar nép művészete*. III. *A balatonmelléki magyar pásztornép művészete*. IV. *A dunántúli magyar nép művészete*. (Veszprém, Zala, Somogy, Tolna.) Bpest, 1911, 1912. — MÉSZÖLY, *A Órség száz évvel ezelőtt*. Ethn. XXVIII. (1917), 99. — TAGÁNYI, *Gyepű és gyepűelve*. MNy. IX, 149. — VÁRADY, *Baranya vm. múltja és jelene*. I., II. Pécs, 1896. — WALLNER, *A felsőőrvidéki magyarság települése*. Földr. Közl. 1926.

3. ALFÖLD. — Az *Alföld* nagy része a török hódoltság és következményei terhe alatt korábbi települési, gazdasági, közigazgatási, sőt földrajzi (tájképi) mivoltából kiforgatott, népessége szerint kényszerből vagy tudatosan összekevert terület. 1669-ig — akkori számbavétel szerint — már mintegy 900 község vált rajta pusztává. Alapvető földrajzi jellege (alföldsége, síksága) már kezdet óta kevésbé volt alkalmas arra, hogy határozottabban elkülöníthető néprajzi csoportokat formáljon. Újratelepítése vagy lakosainak ide-oda bolyongása, 'futása', ellopakodása, s véletlen vagy szándéktalan helybenragadása meg éppen nem volt arra való, hogy hagyományos kereteket megőrizzen. Ilyenek töredékei csak a történeti viharok idején megközelíthetetlen vízközi helyzetekben maradtak fenn s ott is közigazgatási határokkal többször zaklatottan. Viszont az új alakulásokat — szinte kezdetüktől — folyamatban, mintegy megszületőben figyelhetjük s az etnikus jelek életét egymással való sűrűlődsük és kiegyenlítődéjük menetében tanulmányozhatjuk.

Maga az *Alföld* szó sem hagyományos; mint sajátos tájat jelentő földrajzi műszó, fiatal alkotás. Korábban az országot igazgató középponttól 'lefelé', délre fekvő területet jelentette, változó

fogalmi tartalommal (1808: 'pars inferior regni'; 1242: *Olffeld* [boszniai zsupánság: Dolni Kraj]; 1526: Az *alffelden* az dwna mellett; ÉrdyC. NySz. — 1578: *alpheody*, 1590: *alfeöld* MNy. II, 128). A hódoltság után ragadt az Alföldre a *Pusztu* név, amely ma is annyi alföldi helynévben benne van. A *puszta* eredetileg az elpusztult helység (falu) embertelenné vált területe (— egyebütt is az országban, pl. Erdélyben: *Pusztakamarás* —); az alföldi *Tetétlen-pusztu*, *Tázlár-pusztu*, *Kölesér-pusztu*, korábban *Pusztu-Tetétlen*, *Pusztu-Tázlár*, stb.; (már a középkorban is: 1348: *Puztascentmihal*, 1468: *Banpuztha* OSz.; Erdélyben 1421: *Pwztakamaras* CSÁNKI, V, 395), mint ma is *Pusztapó* (*Pusztu-Pó*): az elpusztult Tetétlen, Tázlár, Kölesér, Pata, Pó község (falu) területe. Helyükön aztán vagy mezőgazdasági uradalmi központok (cseléd-lakosságú 'puszták') vagy — déli alföldi szóval — szállás-, — egyebütt szokásos, újabban általánossá vált szóval — tanya-közösségek keletkeztek, részben azon el nem pusztult városok közigazgatása és védelme alatt, amelyek kerítése mögé menekült ('futott') vagy szivárgott az egykori, környékbeli faluk lakossága (már a hódoltság alatt is, nem egyszer titkon, egyetlen éjszakának idején). Így nőttek egyes, korábban városi jellegű községek óriási határú földműves, 'paraszt' városokká (Kecskemét, Szeged, Szabadka, Hódmezővásárhely, Debrecen, stb.), amelyek mintegy hatalmas 'pusztagyepük' közepébe zárkózva, külön-külön etnikai egységeknek érzik magukat, (pl. Debrecen 'a Basahalmombelül'), s többnyire valóban azok is. (Ugyan egyesülésükre is van a múltban példa: Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös: a 'Három város'.)

A legnagyobb ilyen 'pusztaság' volt, még a múlt század második felében is, a Budapest—Cegléd-vonaltól délre, kb. Halas tájáig terjedő Duna—Tisza-közi területnek mintegy 2500 km²-nyi darabja, amelynek járható homokterülete volt a félhold alatt s azután is a bécs—buda—belgrádi forgalom egyik útvonala s körötte az idegen utast megdöbbenítő, végeláthatatlan 'Pusztu'-táj és gazdasági életforma, amelynek gerince: a szilajpásztorkodás. Ez magyarázza meg az 'alföldi' szó XVI. századi jelentését, amely szerint az *alfeöldy*, *alpheody*: 'o chsen handelsleut', „akik az alfeöldről és az pogányok birtokából barmokat haytanak“, azaz 'hajtók'.

Az *Alföld* nagy egységéből két terjedelmes homokhát emelkedik az átlagos térszint fölé; az egyik a Duna—Tisza-közén, Budapest—Cegléd vonalától a Ferenc-csatornáig terjedő (— rész-nevén nevezve —) *Homokság*, a másik a Tisza—Szamos—Kraszna—Ér—

Berettyó—Hortobágy-mellék mélyszintjéből kiemelkedő *Nyírség*. E homokpadok s a köröttük levő mélyszint folyóközi és folyómenti helyzete szerint alakultak jellegzetesebb földrajzi tájak, vidékek s ezek irányítása szerint gazdasági, közigazgatási s általában történeti népi egységek; ezektől függetlenül a Tisza, Berettyó, Körös, Maros táján többé-kevésbé hasonló csoportok.

Az egyes tájékokra, vidékekre, néprajzi csoportokra térve: a főnőbb elhagyott Dunántúlról legalkalmasabb átkelőhely számunkra a tolnai *Sárköz* vidéke, amelynek vele egységet alkotó kiegészítő része a Duna balpartján van. Neve is azonos, ez is: *Sárköz*. A középkorban ez is — részben — a Duna jobbpartján van s Tolna megye tartozéka; közvetlenül a mohácsi vész előtt Csanád, Sükösd, Kákony, Szentistván, Istvánmegye és Szeremle — ma csak részben, korábban mind pestmegyei falu — Bodrog megyéhez tartozott. — A pápai tizedlajstrom szerint a kalocsai érsekség egyik főesperessége a 'S á r k ö z'-ben van, a következő XV. században a szekszárdi apátság fajszi széke (Fajsz ma a Duna balpartján) szintén a 'S á r k ö z'-ben s ehhez tartozik a Dunától mintegy 15 km-nyire keletre eső Szakmár is. A mohácsi vész előtt pár évvel a bodrogmegyei Szántó falu is a 'S á r k ö z'-ben van. Ezek az — egyéb történeti vízközi helyzetre is alkalmazható — adatok bizonyosságok a Duna s általában az alföldi jellegű vizek hol összekötő, hol elválasztó szerepére.

Néprajzilag ide, a Sárközhöz foghatók a Dunapataj—Kiskörös—Baja és a Duna közti háromszög községei, amelyek között jellegzetes: Bogyiszló, Érsekcsanád, Bajaszentistván, Szeremle. Sajátos a tájék is, a dús növényzetű, rétségi arculatú *turján* (*turjány*).

A Sárköz fölött az említett homok és a Duna között, az elébbi táj- és néprajzi kép folytatásaként, a Sárköztől Dömsöd tájáig húzódik az egykori, világosan földrajzi alapon elkülönült, önállósult *Solt* (*Zsolt*) vármegyének (később járásnak) az elébbivel azonos turjános, vizenyős rétvilága, nagyjában a mai ráckevei és dunavecsei járásra terjedőleg; oly terület, amelynek rejtekeiben a lakosság szerencsésebb része a hódoltság idején is helyt maradhatott, mint Pereg, Dömsöd, Dab, Tass, Szalkszentmárton, Dunavecse, Solt, Dunapataj, Ordas népe. A zsolti terület a középkorban Fejér megye sűrűn lakott tartozéka.

A Duna—Tisza közének a Sárköztől délre eső részén megemlítjük az egykori Bács városról nevezett Bács megyét, amely közkeletűbb szóval: *Bácska* (*Bácskaság*). A hódoltság alatt magyarsága szinte teljességgel elpusztult. Sorsában osztozott a Marostól délre

eső országrész, a később Torontál, Temes, Krassó-Szörény megye-névvél nevezett, a fölszabadító háború után *Bánság* (*Bánát*, 'Banatus'; 1716: Banatus Temesiensis, 1748: *Temescvári Bánát* MNy. XI, 39) néven is ismert terület. Újratelepülése csak részben történt magyarsággal az ország különböző részeiből. Viszont éppen ezért szinte minden faluja külön etnikai egység. Példaképen a *Bácskát* említjük. A magyarság idetelepülése nagyobb számmal mintegy száz év alatt, pontosabban 1733—1820 között történt. Nagycbb részük Tolna, Baranya, Veszprém, Somogy, Zala, kisebb részük Pest, Heves, Nógrád és a Jászság katolikus népéből került ki. II. József idejében néhány református község is települhetett; ekkor népesítik meg Feketehegyet kunhegyesi és tiszaburai, Pirost tiszaroffi, tiszaderzsi, Tetéltent, Kossuthfalvát, Pacsért nagykunsági és jászkiséri, török-szentmiklósi református magyarok. — Hasonlóan települt Torontál különböző helyekről érkezett magyarokkal, összesen mintegy 40 községben. Legfiatalabb telepe a bukovinai csángókkal népesített Sándoregyháza. Hasonló szórványos telepek a Marostól északra is vannak.

A Kecskeméttől délre, a megye határáig terjedő dúló vagy sívó *Homok* — különösen Petőfi óta — az irodalomban és a köztudatban a *Kis-Kunság* fogalmával kezd azonosulni, holott ez utóbbi történetileg tisztán körülhatárolható közjogi egység volna, tehát a tatárjárás óta helybenülő zárt, kiváltságos csoport, s így sajátos néprajzi egység, ha nem osztozott volna az egész Duna—Tisza-köze sorsában, mint szomszédai (a fentebb említett vízköziek: sárköziek, zsoltiak s talán a szintén szigetben volt Izsák kivételével). A jellemző sorsúak tehát nem az utóbbiak, hanem például Kiskőrös, amelyet Nógrád, Hont, Nyitra, Turóc tótságából telepítettek, — vagy Prónayfalva, amelyet — meg sem lehet állapítani, hány vármegyéből, községből gyűjtöttek össze a kun Tázlár, Harka, Kötöny — halasi puszták — földjére. A török hódoltságot csak négy szabadalmas kiskun község bírta ki, a zsolti elzártabb vízivilághoz hasonló területen települt Lacháza, Szentmiklós, Szabadszállás és Fülöpszállás.

A *jász-kunok* (1297: Stephani dicti *Kun*, 1503: Johannes *Kyskun*; 1349: Stephano dicto *Jaz* OSz.) tömeges megtelepítése a Duna—Tisza, Körös—Maros, Maros—Temes közére és mellékeire a XIII. században történt; önkormányzati szervezkedésük formája a 's z é k' volt; hét székük: 'Hontos', Mizse, Kecskemét, Halas, 'Zentelt', Kolbász és Berény. Ezekből alakult később a három jász-kún kerület:

Jászság, Nagy-Kunság, Kis-Kunság (1808: *Jászság, Nagy Kúnság, Kis Kúnság* LIPSZKY, *Tabula generalis regni Hung. etc.*). Az utóbbi például a kecskeméti, mizsei és halasi székéből. — A néprajzot inkább érdeklő közelebbi, lehiggadtabb állapotokra térve, a jász-kun közösségek a XIX. század legelején a következők: — 1. *j á s z s á g i a k*: Jászberény, Jászapáti, Árokszállás, Fénsszaru, Alsószentgyörgy, Dózsa, Jákóhalma, Mihálytelek, Jászladány, Jászkisér, Négyszállás, Ágó, Boldogháza (részletesebben, akkori helyesírással: HORVÁTH, P., *Commentatio de Initiis et Majoribus Jazygum etc.* 1801.); — 2. *n a g y k u n s á g i a k*: Karcagújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes, Kisújszállás, Kunszentmárton, Túrkeve; — 3. *k i s k u n s á g i a k*: Halas, Kiskunfélegyháza, Kunszentmiklós, Lacháza, Szabadszállás, Fülöpszállás, Dorozsma, Majsa; mindenik kerületnek, illetőleg községeiknek (városaiknak) nagy kiterjedésű *p u s z t á i* is vannak, korábban elpusztult községek bekebelezett területei. A XIX. században népes községek részben egészen újra települtek s korábbi jellegükből kivetkőztek, mint például Kunszentmárton, Dorozsma, Kiskunfélegyháza stb. A XVIII. század közepétől (1745-től) számítva jogilag csak a 'redemptus'-ok jászkunok, azaz akik az 1703-ban a német lovagrendnek elzálogosított Jász-Kunság visszaváltásához ('redemptio') hozzájárultak. Ők voltak az igazi *kunsági* és *jászsági* polgárok, a közbirtokossági és önkormányzati jogok birtoklói. A jász-kun hármaskerület az 1870-es évek megyerendezése során Pest-Pilis-Solt-Kiskun, illetőleg Jász-Nagykun-Szolnok megyébe olvadt. Ezek a 'm u s z á j - v á r m e g y é k'. A jászság szaporasága és élelmessége a Duna—Tisza közére, a Tiszántúl tiszaparti területeire, a Nagykunságba, Solnok megyébe, a Bácskába eresztett rajokat (ez utóbbiba a Nagy-kunság is). Pest megye északi részein a palócsággal keverten több helyen kimutatható. Jellegzetes ilyen község a Jászság szomszédságában levő Boldog. A *jászok* és *kunok* vallásfelekezet szerint is kettéválnak; a jászok (Jászkisér kivételével) katolikusok, a kunok reformátusok; a magyar nyelvet is más-más népcsoporttól tanulták meg, amire mai nyelvjárásukból következtethetünk; szállásföldjük is kétféle; a Jászság és Kiskunság homokon, a Nagykunság kötött talajon ült meg.

A nagykunsági kunokkal szoros néprajzi rokonságban van az újkori, történeti-jogi alakulatú *Hajdúság* (hajdúk csoportja) a mai Hajdú, Bihar és Szabolcs megyében. A közelebbi idők *h a t s z a b a - d a m a s* hajdú városa 1791 óta a kun kerületekhez hasonló

önkormányzati egység, amikor a törvényhozás intézkedése kivette a vármegye hatósága alól; ez a jellege megmaradt az 1870-es évek megyerendezése idejéig. A hat város — a legöntudatosabb hajdúság —: Böszörmény, Szoboszló, Nánás, Hadház, Dorog és Vámospércs (a mai Hajdú megye területén).

A hajdúk jelentékeny része eredetileg a föntebb említett *alfeödy* ('ochsenhandelsleut') 'hajtó' foglalkozásúak köréből toborzott hadsereg a nemzeti és vallásszabadság jelszavával Bécs ellen küzdő erdélyi fejedelmek oldalán (1500—1510: *Hajdo* Barlobas OSz.; 1584: *Hajdones* ... pedestris ordinis milites NySz.). Az első hajdú kiváltság keletkezése ideje 1605, amikor BOCSKAY fejedelem több mint 9000 hajdú vitézét összeségükben nemesi kiváltsággal jutalmazta s nekik adományozta Kálló várost, Nánás, Dorog, Varjas nevű pusztákat, Hadház, Vámos, Pércs, Sima és Vid nevű jószágokat, 1606-ban pedig Szoboszlót; hasonló hajdúszabadalommal telepítette a következő biharmegyei községeket: Szalonta (Kölesér), Ürögd, Szentmárton, Tamási, Harsány, Körösszeg, Komádi, Vekerd, Sas, Régen, Félegyháza, Bagamér, Mikepércs, Bagos, Konyár, Derecske, Herpály, Berettyóújfalu, Kaba, Sáránd, Tépe. 1609-ben a kállai hajdúk Kálló helyett Böszörmény és Pród falut kapták cserébe. Sarkad 1644-ben kapott hajdúszabadságot s volt egy pár hajdútelep egyebütt is. Erdély visszaesatolása után a tömegben s nem egyenként kiváltságoltak jogait a kamara nem ismerte el s szinte valamennyi megmaradt község magánkézre került; ennek nyomában más származású jobbágyság is települt közéjük, főleg katolikusok; a református hajdúság általában a Tiszántúl területén tehát a vallásfelekezetiiség egyúttal etnikus jel is (ugyanígy a Kiskunságban). A reformátusság a szabadabb, régibb, gyökeresebb lakóságot jelenti. E kettős származás szerint van például Berettyóújfalunak két 'szere': Hajdúszere és Parasztszere.

A hajdúság megszállása elpusztult 'homokon' és 'sárréten' mintha a jász-kunok első megtelepítésének megismétlése volna. Mindkettő harcos, szilájpásztorkodó nép. A hajdúk egy részének telephelye az a mocsaras, nádas világ, amelynek lápjai, sárvizei, erei közei, rétségeiben, zugaiban, 'balkányai' között, temérdek 'szigetjein' és 'ormágyain', hátasabb térein megszállott: a két Sárrét (régi nevén: 1615: *Rétköz* MNy. IX, 223). Ilyen földrajzi helyzete erélyesen formálta, illetőleg konzerválta életmódját, néprajzi képét, természetesen a közéje telepített nem-hajdúkét is. A Sárrét az Ér, Berettyó, Sebes-Körös, Fekete-Körös vízköze és árterülete

volt (a csatornázások előtt), amelynek nagyobbik része (Bihar, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok megye érintkezése táján) a *Nagy-Sárrét*, vagy *Berettyó-Sárrétje*, kisebbik része a Sebes- és Fekete-Körös bihari-békési vízöntő területe: a *Kis-Sárrét* (*Bihari-Sárrét*; korábban Bihar megye egyik járása is: sárréti j.). A *Nagy-Sárrét* bőven jutott vízhez a tiszai áradások vizét hozó Hortobágyból is. Mindez a közeli multban a jellegzetes rétségi, pákász, halász, de különösen szilaj-pásztor világa.

A *Sárrét* szomszédja a hátsabb *Hortobágy melléke* (helyi ejtés szerint *Hortobágy mejjike*, irodalmi nevén 'H o r t o b á g y p u s z t a'), egykori községek (Ohat, Zám, Máta stb.) pusztán maradt területe, amelyet javarészt az önmagában is sajátos egységet jelentő 'c í v i s - v á r o s', a 'c í v i s - p ó g á r'-ok városa, tréfás nevén a 'k á l v i n i s t a R ó m a': *Debrecen* kebelezett határába. Az extenzív, részben ma is szilaj jellegű jószágtenyésztés egyik maradék előföldje.

Az Ér-Berettyó-köz hátságának, dombvidékének neve: *Érmellék*, egyúttal számontartott borvidék, a Szalacs—Margita vonaltól Fél-egyházig. Szomszédságában az érmelléki dombság és a Réz-hegység közötti Berettyómentének Bihar községig, azaz a Kösmő érig, más tájtípusba tartozólag, *Hegyköz* a neve.

Az Érnek, Turnak, Szamosnak, Tiszának felsőtiszavidéki szemlélet és szó szerint 'h á t j a i' vannak, faluk sorával, amelyeket e vizek 'a h á t u k o n' tartanak. Nem dombság, még halom sem, csak folyópart, az árterek szélén, mintegy partján, bár néha nem is közelében; (a *tiszaháti* Szentmihály mintegy 8 km-nyire van a Tisza legközelebbi fordulójától). E vízmenti falusor és vidék neve: *Érhát*, *Turhát*, *Szamoshát*, *Tiszahát* (1307: „Er prope Diozeg OSz., a névalkotásra: 1109: *Erhat* OSz.). Van *szatmári*, *beregi*, *szabolcsi Tiszahát*. Az utóbbi például helyi megállapítás szerint (a balparton) a következő helységek sorá: Tiszaeszlár, Tiszalök, Tiszbüd, Szentmihály, Tiszadada, Tiszadob, Tiszapolgár; (a jobbparton): Tiszaladány, Tardos, Csobaj, Báj, Taktakenéz, Prügy (korábban Pthrugy, helyi ejtés szerint: Tügy). Az utóbbiak együttese: a *Taktaköz*, azaz a Tisza egyik ága, az ú. n. Takta által körülfogott (szabolcsi) sziget-szerű vízköz. Szomszédja a Sajó-Takta közti zempléni Sajóforduló köze: *Harangod*. E vidéknek sok tekintetben már a felföldi, palócos területhez csatlakozó jellegzetes községei az elzárt taktaköziek, nemkülönben Tiszapolgár.

Az Ér, Kraszna, Szamos, Tur, Borsova, Latorca bővízü területe táján, a vízközők sokaságában különösen két helyen gyűlt teknőbe terjedelmes, maradandó víz; ez a kettő az *Ecsedi-láp* (helyi neve szerint: *Rét*) és a *Szernye* (-mocsár). Az előbbi a Szamos balpartján, a nyíri homok hátságabb kezdetéig terjengő lápvidék, amely a körötte megült, mintegy húsz község sajátos lápi, réti életét formálta (a víz-szabályozások előtt). Északi, kisebb része Mátészalka, Kocsord, Győrtelek, Nagyecsed között a *Kis-láp*, a többi a *Nagy-láp*.

A Tisza—Szamos közének régi idő óta *Szamosköz* a neve (nemrégén még egyik szatmármegyei járásnak is ez a neve: szamos-közi járás; a Szamos—Kraszna köze is krasznaközi járás volt).

Még két nagyobb tiszamenti vízközről kell megemlékeznünk, amelyek az előbbiekkal együtt a nagy nyíri homokhátat fogják közre. Ez a kettő a szabolcsi homokháttól északra, a Lónyay-csatorna és a Tisza közötti *Rétköz*, egykor a Nyírség vizeinek s a Tisza árjainak találkozó helye s a Latorca—Bodrog—Tisza által körülkerített *Bodrogköz* (1456: *Thyzabodrogkez* OSz.); tiszaparti része (Cigándtól kezdve lefelé) az alig települt *Hosszúrét*.

Az előbbieken elsorolt tiszántúli vizekkel és vízközőkkel körülkerítve emelkedik ki a buckás, kisebb-nagyobb gyüledékvizekkel megcsillantott, egykor nyíresen fehérlő, nagyobbrészt a mai Szabolcs, kisebb részben a mai Hajdu, Bihar és Szatmár megye területén szétfutó homok: a *Nyír* (*Nyírség*, *Nyírvidék*), ezen a néven már a középkorban 'partes', 'provincia', 'comitatus' (1200 körül: A siluis *Nyr*, Per partes *Nyr* OSz.), tehát sajátos egységként ismert tájék, a Rétköz szomszédságában, közepén 'a Nyír egyháza'. Homokjai miatt könnyebben megnyargalható terület, mint a környező lápos, vizenyős tájak s ezért többet is szenvedett. Magának Nyíregyházának például 1707-ben csak 49 'külön kenyeres embere' van s 1753-ban Szarvas, Csaba, Mezőberény, Orosháza vidékéről gyarapodott főleg tótokkal, akiknek utódai a *tírpák*-ok. Magából a 'nyír'-ből hírmondó is alig maradt; vele pusztult a nyírolaj, nyírbalzsam, nyírvíz, nyírsőprű, nyírabroncs valamikori háziipara s az egykori 'nyír' egyéb jellegzetessége.

E felsőtiszavidéki területeket északról és keletről s alább is, az Erdélyi Középhegység alföldi ereszkedője felől korábban erdővidékek öveztek. Ilyen volt a Körösök közti egykori *Erdőhát*, az egykori 'bölényes' erdőségnek Belényes-vidéke a Fekete-Körös völgyében, ma is sajátos megjelenésű magyarságával, (amelynek elei helyi ha-

gyomány szerint 'Székejből jüvének'), az Érmellék mögötti *Szilágyság*, a szatmári szamosmenti *Bükk-alja*, az Avas-hegy alatti és közötti *Avasság*, a máramarosi *Tiszavölgy* (ma is fő fatermelő vidék), maga *Bereg* (a középkori *Beruk*, 'berek') s kivált az az *Erdő*, amelynek 'elvé'-től kapta nevét *Erdély*. Irodalmi hagyomány szerint ez az 'erdő' a *Szilágyság* volna. A *Szilágyság* (1200 körül: *Zyloc* Anon.) nagyjában a mai Szilágyság megye területe; egy része a multban Közép-Szolnok vármegye tartozéka; ez a rész *Kővár vidéke* néven önálló közigazgatási területté vált s mint ilyen szerepelt az 1870-es évek megyerendezéséig. A *Szilágyság*-nak 'Sylvania' neve, amelytől Erdély latin 'Ultrasylvania', 'Transsylvania' neve eredt volna, humanista etimologizálás eredménye lehet. A Szilágyság korábban, sőt ma is, egészen pontosan körül nem határolható terület. Időnként Erdély része, református egyházi közigazgatási helye szerint ma is Erdélyben van. Középpontja *Zilah* (erdélyi ejtés szerint: *Zilaj*).

Irodalom: BÁTKY, *Alföld*. MNy. XII, 333. — ECSEDI, *A Hortobágy-pusztaság és élete*. Debrecen, 1914. — ÉBNER, *A Bodrogköz lápi közséjeinek településföldrajzi vázlata*. Föld és Ember, 1925. — GYÁRFÁS, *A jász-kunok története*. I—IV. Kecskemét, Szolnok, Bpest, 1870—1885. — GYÖRFFY, *A feketekőrösvölgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete*. Fölldr. Közl. 1913. — GYÖRFFY, *A hajdúk eredete*. Bpest, 1927. — KARÁCSONYI, *Békés vm. története*. Gyula, 1896. — KISS LAJOS, *A Rétköz*. (A Magy. Nemz. Múz. Népr. Oszt. Ért. 1932. 1.) — KOVÁCS JÁNOS, *Szeged és népe. Szeged ethnographiája*. Szeged, 1901. — *Magyarország vármegyéi és városai*. Szabolcs vm. — Szatmár vm. — Bihar vm. — Bács-Bodrog vm. — Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. — MELICH, *A jász népnévről*. MNy. VIII, 193. — OSVÁTH, *Bihar vm. sárréti járása leírása*. Nagyvárad, 1875. — REIZNER, *Szeged története*. I—IV. Szeged, 1899—1900. — SZÜTS, *Szabad királyi Debrecen város történelme*. I—III. Debrecen, 1871. — ZOLTAI, *Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564—1640 között*. Debrecen, 1904.

4. FELFÖLD. — Az Alföld fölötti, északi hegyvidékekből összetett országrész neve az 'Alföld' ellenében 'Felföld' (1469: Paulus *Felfuldi*, 1575: *fel föld, Fel földi magyaroc* NySz.) volna, de mind ez, mind a *Felső-Magyarország* név irodalmi eredetű; közkeletűbb köznyelvi nevén *Felvidék* volna, de a nép ezen sem érti az egész Felső-Magyarországot, hanem helyről-helyre csupán a tőle 'fennebb', a 'hegyek felé' következő vidéket. (Megfordítva, felülről lefelé az 'alvidékek', 'alföldek' következnek; még a bódvavölgyi pásztorok is így emlegetik az Alföldet.)

A *Felföld*-nek csak délre igyekvő folyói közép- és alsószakaszán ülnek nagyobb egységekben magyar etnikai csoportok. A Felső-Tisza

alföldjét elhagyva, a Bodrogeköz fölött nevezetes vidék a *Hegyalja*, amelynek népét sok tekintetben sajátos egységgé formálta szőlő- és borgazdálkodása s közvetlen környékét e gazdálkodás némely (például faedény, hordóféle) szükséglete. 100 éves meghatározás szerint a bortermelő Hegyalja-'borvidék' községei: Szántó, Golop, Tállya, Rátka, Ond, Mád, Zombor, Tarcal, Tokaj, Olaszi-Liszka, Erdőbénye, Tolcsva, Bodrog-Keresztur, Erdő-Horváthi, Zsadány, Olaszi, Sáros-Patak, Sátoralja-Ujhely, Kis-Toronya. (Ezzel a megállapítással nem mindenben egyezik az újabb közgazdasági tekintet szerint megállapított mai ú. n. tokaj-hegyaljai 'borvidék'.) Tágabban véve a Sátor-hegység (Eperjes-Tokaji hegység) bodrog—hernád-közi délkeletre néző lejtője, a mai Zemplén és Abaúj-Torna megyében.

A Hegyaljától nyugatra következő hernád-, bódva-, sajó-völgyi, bükkalji, eger—tarna-közi, mátraalji síkföldi magyarság, a Galga alsó szakasza völgyével s a már tárgyalt Jászsággal sok tekintetben átmeneti vidék-sorozat a további alföldi és a palóc csoportok szomszédos területei között. Mindezek a palóc jellegű 'felvidék'-nek — hevesi-borsodi szóval — közvetlen 'alvidékei', 'alföldjei'. Ezek közül, mint legjellegzetesebbeket, kiemeljük a bükkalji Mezőkövesd, Tard, Szentistván községekben lakó *matyó*-nak, korábban *matyók*-nak (tb. számban *matyók-ok*-nak, CZUCZOR—FOG.) is nevezett csoportot, amelyet szomszédai tatárnak is neveznek. Nevüket az alföldi kun-hajdú magyaroktól kaphatták gyakori *Mátyás* (mint *Istók*, *Bertók*) vagy a tótos *Matyó* (mint *Janó*; 1598: Johannes Mattho OSz.; 1787: *Matyó* MNy. X, 270) keresztnévükről. A bácskai feketehegyi (nagykunsági eredetű) ref. magyarok a szomszédos Hegyes katolikusait, 'pápistáit' csúfolják *matyó*-knak. (Ezek viszont a feketehegyieket *bunkó*-nak.) Maguk a *matyó*-k Mátyás király-mondával magyarázzák ragadványnevüket.

Ez átmeneti területek fölött a nagy tömegében is viszonylag igen sok tekintetben egységnek mutakozó *palóc* csoport következik. A *palóc* szó gúnynév, mert a nép sehol sem hallja szívesen. Középponti területe a Mátra vidéke (nagyjában az egykori Pata vármegye), de kiterjed a Börzsöny-, Karancs-, Bükk-hegység vidékére, pontosabban az Ipoly—Sajó közére, amelyet a hegységeken kívül — inkább csak földrajzilag — a Galga, Zagyva, Tarna, Eger vize is részekre tagol. A *palócság* északi határát nyelvileg a tótság jelzi. A földrajzi alapon osztályozható *palóc* terület népét az irodalom *nógrádi*, *karancsalji*, *mátravidéki*, *hevesi*, *borsodi*, *gömöri* néven emlegeti; összeségük a *keleti palócság*. A gömöri Erdőhát *palóc* jellegű népének

(Szentsimon, Sajópüspöki, Alsó- és Felsőhangony stb.) — a hasonlóképen gúnyos ízű — *barkó* a neve (1495: Emerico *Barko* OSz., mint 'Matyó'). Azok a törekvések, hogy a *palócság*-ot a hozzátartozó községek elsorolásával pontosan körülhatárolják, nem vehetők komolyan. Ilyen megállapítás csak történeti-jogi, közjogi alapon lehetséges (jász-kunok, őrségiek, székelyek, hajdúk); viszont az ilyen történeti különállás nem akadályozza a műveltségformák ki-beáramlásának, ha bizonyos tilalmak (pl. a ruházzkodásban) szolgálták is a mesterséges elkülönítést.

A *palóc*-nak nevezhető műveltségformák egyes jelenségei, ahogy már korábban is érintettük, dél és kelet felé az Alföldön s még inkább a nyugatra következő hegyvidékek népesoportjaiban is megtalálhatók, tehát Hontban (*hunti*-ak — v. ö. Hunt-Pázmán —), Barsban, Nyitrában is megvannak, bár palócföldi írók szerint a *hunti* nép sem *palóc*. Ezt a Honttól nyugatra élő csoportsort *nyugati palóc* néven foglalhatjuk össze.

A nyugatra eső, Duna fölötti, a régi: *Duna-elve* (1575: *Duna elue felső Magyar ország*, Heltai-krón. NySz.) területen egy középkori közigazgatási természetű elkülönítés maradványaként máig megmaradt a *Mátyusföldje* név és vidék (1436: *Mathiusfewldy*; OSz.). Nevét CsÁK MÁTÉ nádor és pozsonyi ispán keresztnévétől kapta, aki e tájék pártütő ura volt (†1321). A mai *Mátyusföldje* nagyjában a Csallóköz feletti pozsonymegyei, galántai járási, alsónyitrai, továbbá a komárommegyei udvardi (és az esztergommegyei párkányi) járás területe; a csallóközi csak a duna—vág—közi magyarokat nevezik *mátyusföldi*-nek.

A Pozsony megyét kettéosztó Kis-Kárpátok innenső, délkeletnek eső nyúlványai tája az ország negyedik '*hegyalja*', pontosabban *Hegyalatt* (egyházi közigazgatási terület), a hegyen túli pozsonyi terület pedig a *Hegyen túl* (korábban járásnév is: hegyentúli járás).

Irodalom: GYÖRFFY, *A matyók*, Népünk és nyelvünk. I, 137. — ISTVÁNFFY, *A matyó nép élete*. Miskolc, 1897. — *Magyarország vármegyéi és városai*. Pozsony vm. — Heves vm. — Gömör-Kishont vm. — Nógrád vm. — Borsod vm. — Nyitra vm. — MALONYAY, *A magyar nép művészete*. V. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod m. népe. *A palócok művészete*. Bpest, 1922. — PINTÉR, *A palócokról*. Népismertető tanulmány. Bpest, 1880.

5. ERDÉLY. — A magyar nép köztudatában csak egy nagyterjedelmű országrész él, (korábban külön 'ország'): *Erdély* (egy-két régi forrás szerint *Erdélység*; tiszántúli ejtés szerint *erděj*; másként

Erdély-ország [1200 körül: *Erdeuelu* Anon.; — *Erdeel*, Túrócikrón.]). 1542 előtt a három erdélyi (magyar, székely, szász) 'nemzet' közjogi önállóságú, önkormányzati egység, majd önálló fejedelemség. Sajátos néprajzi képét sok évszázados külön történeti élete és földi egységbe zárt földrajzi helyzete formálta. Érintkezése az anyarszággal a Maros, Sebes-Körös, Szamos völgyén állandó volt, annál inkább, mert a földrajzi *Erdély*-en kívüli szomszédos 'magyarországi' területek időnként *Erdély részei* ('*Partium*'). A hódolt-ság idején tartósabb érintkezése — főleg a Szamos völgyén át — a királyi területtel van, ami népi műveltsége egyes elemein máig meglátszik. Az erdélyiek nem erdélyi honfitársukat 'magyarországi'-nak nevezik. Erdély három, nyelv szerinti népisége: a magyar (székely), a szász és az oláh több-kevesebb kölcsönös hatással volt egymásra. Az érintkező területeken a műveltségformák egy része több helyen azonos, s szembetűnő elválasztó jel gyakran csupán a nyelv.

A (nem székely) magyarság valamennyi egykori vármegyében képviselve van s a korábban nem 'vármegyék', hanem 'székek' keretében élő székelység ellenében 'vármegyei' magyarságnak nevezhető, pontosabban kolozsmegyei, tordamegyei, hunyadmegyei stb. megkülönböztetéssel. Javarészt szórványok, szigetek sora s már ezért is külön-külön néprajzi egységek, ha valami sajátosan őket illető összefoglaló nevük nincs is. E megyenévvel nevezhető kisebb egységek külön színéhez sokkal járulnak a gazdasági helyzetüket már a múltban is meghatározó földrajzi viszonyok. Ebből is következik, hogy különösen a tárgyi műveltségformák változatosak.

Erdély nagy, négy vármegyébe nyúló földrajzi egysége, vidéke: a *Mezőség* (1447: Poss. *Mesezilwas* CSÁNKI, V, 412), a két Szamos, a Sajó, a Marosba ömlő Luc-patak, a Maros, az Aranyosba ömlő Túr-patak és az Aranyos között, régen nehéz közlekedésű, erdőtlen dombság. Közepontja a nyári, egykor két hétig tartó vásárait az egész Mezőséget összegyűjtő Uzdiszentpéter. Néprajzi közössége a vele érintkező szászsággal, oláhsággal, szamosmenti magyarsággal, a kalotaszegi magyarsággal, a székelységgel egyaránt megállapítható.

Erdély leghatározottabban elkülönülő nagyobb (nem székely) magyar csoportja *Kalotaszeg* (1474: *Kalotazegh* [község] CSÁNKI, V, 365) népe, Kolozs megyében, a Kalota, Sebes-Körös, Almás és Nádaspatak völgyében, mintegy 40 faluban. Egykor részben a váradi püspökség tartozéka, mint kalotai főesperesség. E csoporthoz számítható az azonos megjelenésű tordaaranyosmegyei Magyarléta és

Tordaszentlászló s a Kolozsvártól keletre eső Györgyfalva. Középpontja Bánffyhunad. Helyi megállapítás szerint két részre oszlik: *Felszeg*-re és *Alszeg*-re.

A tordamegyei magyarságból szembetűnően kiválik s külön egyésként mutatkozik két község: *Torockó* és *Torockószentgyörgy*. Az előbbi korábban szabadalmas 'város', az utóbbi jobbágy község. A XVI. században Torockó is magánkézre került. Egyik ősrétege a XIII. században Stájerországból a korábbi magyarságra telepített, tehát német eredetű, de már a középkorban megmagyarosodott bányaász és 'vasverő' iparos, a gyáripár előtti időkben gazdag, endogámiában élő, a XVI. század óta unitárius vallású, hegyek közé zárkózott, konzervatív hajlamú nép.

A szigetszerűen élő egyéb megyei magyarságból főlemlítjük a beszerce-n a szódme gyei *Zselyk*, *Magyarnemegye*, *Nagy-sajó*, *Sófalva*, *Tacs*, a szolnokdobokamegyei *Domokos*, *Magyarlápós*, *Szék*, a hunyadme gyei marosparti *Haró*, aztán *Lozsád*, a hunyadi vár körüli *Hosdát*, *Rákosd* és *Óraljaboldogfalva*, a szebenme gyei *Szakadát*, a kükküllőme gyei *Datk*, s az alsófehérmegyei *Hegyalja* és környéke magyar faluit, csupán néhány példaképpen. Nagyobb részük néprajzilag teljesen ismeretlen. *Dés* és *Torda* egy része (*Új-Torda*) fejedelmi telepítésű, katonai eredetű nép, mint a hajdúság.

Röviden még két erdélyi, újabb eredetű magyar csoportot említünk meg: az *örmények*-et és a Bözödújfaluban élő zsidó vallású magyarokat. Az előbbieket Moldvából települtek a XVII. században, elsősorban 1669 után, s különösen *Gyergyószentmiklós*-on, *Görgény-szentimré*-n, *Felfalu*-ban, *Petelén* és *Szépvíz*-en szálltak meg. Később, főleg mint kereskedők, Erdély majd minden városában szétszóródtak. Fő helyük *Szamosújvár*, amelyet maguk építettek a XVIII. században, kincstári területen, az egykori Gerla falu helyén. — A bözödújfalusi zsidóvallású magyarok (székelyek), az egykori szombat-sok ortodox zsidó hitre s a keleteurópai zsidóság szokásaira tért utódai.

Erdély nagy, több vármegyéni területre terjedő, zárt egysége a *székelység* (1095: *scicul* MNy. XVII, 100), Erdély egyedüli ősfoglalója. Területe a *Székelyföld* (tréfásan: *Szikulia*; lakói tréfás neve: *góbé*, *székely góbé*, *lófő*; 1353: *lwhfew*; Szék. Okl. I, 63; a székelyek e neveket büszkén vallják magukénak). Ősi csoportosulásuk, mint a magyar nemzeté is, 'nemí', nemzetiségi volt ('nemzet'). A XIII. századtól kezdve a nemzetiségi szervezet tudata homá-

lyosulni kezd s helyébe — földrajzi tényezőktől is irányítottan — a területi szervezkedés kerül (a XIII. században: *Siculi terrae Sebus* [Sepsi], *Siculi de Kezd*, *universitas Siculorum de Telegd* [Udvarhely]). A közeli múlt *Udvarhely* (anyaszék), *Maros-szék*, *Csik-szék* és *Háromszék* összefüggő területétől távolabb, az Aranyos-folyó mellett, ugyancsak összefoglalóként tartózkodnak kézdi székelyek, akik a XIII. században a tordai várhoz tartozó földből kaptak adományt. A székelység sajátos csoportjait nagyjában történeti (egykori közigazgatási) alapon, a korábbi nemzetségi megoszlásból eredő területiség szerint különíthetjük el, a korunkig fennmaradt állapot alapján székeik szerint. A székek ('sedes'), mint ilyenek, a XIV. században alakulnak ki. Itt is, mint néhol egyebütt magyar földön, a szék korábbi neve 'comitatus' (1322: *septem comitatus Siculorum*: 'a hét székely szék' — nem 'ispánság'). Ez a hét, nevében máig élő szék: *Udvarhely*, *Maros*, *Csik*, *Sepsi*, *Kézdi*, *Orbai*, *Aranyos*; együttesük az '*Universitas Siculorum septem sedium Siculicalium*' (v. ö. *Universitas Saxonum*: 'szász egyetem'). A 'székely egyetem' élén a király által kinevezett 'székely ispán' (1280: *comes Siculorum*) áll; később ez a méltóság is a király címei közé kerül. A XVI. század óta Udvarhely *Keresztúr-fiszek*-kel (= fiók-székekkel), Csik *Kászon*-nal és *Gyergyó*-val említetik együtt s ugyanakkor jelentkezik *Sepsi*-, *Kézdi*- és *Orbai*-szék együttes *Háromszék* neve, amely pedig igazában már ekkor is 'négy szék', mert hozzátartozik az elébbieknél valamivel később szervezett *Miklósvárszék*. Később Udvarhely a kilenc faluból álló *Bardoc-fiszek*-kel egészült ki.

A székek közigazgatási, igazságszolgáltatási, katonai kerület-félék, megfelelően a magyar vármegyéknek és járásoknak, de ezekkel nem azonos szervezetben és tisztviselőkkel.

A *székelység* ma is a székek szerint gondolja el a maga csoportjait s kinek-kinek széki hovatarozása mintegy nemzetségbeliségét is jelzi. Helyi származása jelzésében a székely elébb a székét nevezi meg, azután a faluját, így: 'udvarhely-széki, etédi'.

A hagyományos alapon székekben körülhatárolt egységeket keresztvezik a földrajzi viszonyok, az ezek szerint alakult gazdasági állapotok; ennek eredménye a különböző, főleg tárgyi, néprajzi leltár. A marosszéki *Nyárádmente*, vagy a háromszéki *Szépmező* termékeny síkjainak élete más, mint a havasalji, a fenyőövbe tartozó csíki

községeké. E különbségeket helyenként a nép is nyilvántartja. Az udvarhelyszéki *Rika erdeje* a környéket *Rikán-innen*-re és *Rikán túl*-ra választja. (A *Rikán-túl* alakult *Bardoc-fiszék*.) *Gyergyó* nemcsak történetileg alakult egység, hanem földrajzilag is eszményien az; tipikus 'vidék', amelyen természetesen sajátos néprajzi jellegek is megjelennek. Hasonlóképpen keletkezik a régi keletű *Fel-Csik* és *Al-Csik* vidéknév s részben ilyen alapon jut önállóságra *Kászonszék*, amelyet csak a Kászon vize, vizenyője választ el Kézdi-széktől. Viszont földrajzilag szinte azonos a sepsi *Szépmező* s a brassai *Barcaság* vidéke (1211: terram *Borza*, 1218: terram de *Burza*, 1349: terrae *Barza* MNy. XI, 242), de néprajzi képükben jelentős különbségek vannak. — Gyakori a folyókról vett vidéknév: *Marosmente*, *Homoródvidéke*. — Neve szerint is vidék — a *Sóvidék*: Sóvárad, Szováta, Parajd, Alsó- és Felső-Sófalva, Korond, Atyha a Kisküküllő és a Korond vize völgyében. — A Hidvég és Felsőrákos közötti Olt-völgynek, a Barót vize völgyiségének neve *Erdővidék*. — Tréfás értelmű *Szentföld* kettő is van: ahol a szentekről nevezett s általában katolikus székelység az alábbi protestáns (református) községek fölött csoportosul. Az egyik a Nyárad felvidéke, a mikházi ferenc-rendi kolostor körül, a másik Háromszék katolikus vidéke.

A XVIII. század közepén a hagyományos székely csoportosulásokat egy katonai jellegű, részben forgalmi-vámügyi intézkedés keresztezi és zavarja. — az ú. n. székely határőrség szervezése, illetőleg szervezete, amely különösen a csíki székelység ellenálló részét bújdosásra s idegenbe településre bírta. Néhol pedig (— mint a Hajdúságban, pl. Berettyóújfaluban —) társadalmilag két részre osztotta a lakosságot: 'katonarészenvaló'-ra és 'jobbágyrészenvaló'-ra.

A XIX. század elején (— I. LIPSZKY térképén: Tabula generalis regni Hung. etc.) Erdély vármegyéi (comitatus) a következők: Hunyad, Zaránd, Kraszna, Közép-Szolnok, Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Küküllő, Alsó-Fejér; vidékei (districtus): Fogaras, Kővár; székely székei (sedes): Aranyos, Maros, Udvarhely, Csík, Háromszék; szász székei (sedes): Kőhalom, Segesvár, Nagy-Sink, Meggyes, Újgyház, Szeben, Szerdahely, Szász-Sebes, Szászváros; szász vidékei (districtus): Beszterce, Brassó ('vulgo' Barcza).

A legújabb keserű fordulóhatárról itt nem szólva, a zaklatást befejezi az 1870-es évek megyerendezései során a székek felosztása, illetőleg megyékbe osztása; megyei vagy szabadalmas községeket (pl. az udvarhelyi székely faluk keleti vonalán kívül eső hargitaalji Oláh-

falut, az Ojtozi-szoros előtti Berecket stb.) a székelységbe, székeleyeket a korábbi megyékbe osztanak, pl. Marosszék nagyobb részét Maros-Torda megyébe, az egész Aranyosszékét Torda-Aranyos megyébe stb.

A történeti Székelyföldön kívül régi hiteles források szerint laktak '*székelyek*' Pozsony, Nyitra, Győr, Komárom, Sopron, Vas, Somogy, Zala, Veszprém, Fejér, Tolna, Baranya, Bihar vármegyében is; ezeknek az erdélyi székelységből származtatása bizonyítatlan; sok helyen csak olyan foglalkozásnév ('*speculatores*', erdőőr stb.), mint a hegyi pásztort jelentő '*blach, blak*' ('oláh') ugyancsak Erdélyen kívül.

A Székelyföld szomszédságában csoportosan vagy szórványosan települt nem székely magyarságot a székely nép (s nyomában az irodalom) *csángó* néven foglalja össze. Az északra, nyugatra eső nem székely magyarokat (például a mezőségeket, az egykori tordamegyeieket) nem nevezik így. A név a mai néprajzi kép szerint 'nem székely', 'oláhok' megjelenésű (például kieresztett ingű), vagy a székelytől elfajzottnak vélt magyarokat akarta jelölni. A *csángó* név tehát gúnynév (1401: Georgius *Chango* OSz.), amelyet egyik ú. n. csángó csoport sem vall magáénak. De néprajzi alapon sem foglalhatók egységbe, már csak egyes csoportjaik egymástól való nagy távolsága s valamikori érintkezésük kimutathatóságának hiánya miatt sem. Egy részük bizonyíthatóan székely eredetű, más részük származása bizonytalan, még ha története a közép-korig nyomozható is.

A köztudatban, irodalomban négy csoportjuk ismertebb: a *hét-falusi*, *gyimesi*, *bukovinai* és *moldvai csángók*-é. A brassómegyei hét-falusiak csoportja 'hét falu': Bácsfalva, Türkös, Csernátfalu, Hosszúfalva s ezekről kissé távolabb: Tatrang, Zajzon és Pürkerec; jobbára székely, különösen háromszéki eredetűeknek látszanak. — A *gyimesi csángók* Csík megyében (de nem 'Csík-székben'), a Gyimesi-szoros előtt, a Tatros felső medencéjében levő Gyimesfelsőlok, Gyimesközéplek és Gyimesbükk jobbára szétszórta, havasi jellegű telepeken lakó csíkszéki eredetű népe. — A *bukovinai csángók* József-falva, Andrásfalva, Hadikfalva, Fogadjisten és Istensegíts községekben lakó (jobbára csíki) székely eredetű nép; előbb Moldvában települtek meg a székely határőrség szervezésével járó forrongás idején, majd Bukovinának a félhold alóli fölszabadítása után a fenti községek tájékán, amelyeket maguk alapítottak. — A *moldvai csángók* tatros-völgyi és beszerce-torkolat-melléki része székely eredetű, a Szeret mellékén s

részben a Szeret és Prut közén lakó része pedig 'm a g y a r'; maguk sem tartják és mondják magukat székelynek, hanem magyarnak s ennek ('u n g u r'-nak) tartja őket az oláh anyanyelvű, velük együtt élő moldovánok népe s általában az oláhság. A m o l d v a i 'm a g y a r o k' jelentékeny része néprajzi jellemzői egy részét, köztük nyelvét is, elvesztette, más részét mind a tárgyiak, mind a szellemiek köréből megtartotta. Biztosan megkülönböztethető s könnyen megállapítható meghatározó jelük róm. kat. vallásuk. A magyar művelődés folyamatától elrekesztve, évszázadokon át a keleteurópai-bizánci műveltség szint hatáskörében élve, a magyarságnak leginkább keleteurópai jellegű, sok régi műveltségelemet őrző csoportja; e tekintetben még figyelemreméltóbb, mint a többi magyar peremi csoport.

E csoportokon kívül újabban szintén 'c s á n g ó' néven emlegetik a brassómezei Krizba, Barcaújfalu, Apáca, a nagyküllőmezei Datk és Halmágy, a háromszékmegyei (nem székely) Árapatak, Bodola, Előpatak, Erősd, Nyén, a szebenmezei Szakadát s az udvarhelymezei Zsombor magyar népét.

A b u k o v i n a i c s á n g ó k egy (kisebb) része az 1880-as években visszaköltözött elhagyott hazájába; új telepei a következő helyeken vannak: Déva (Vajdahunyad, Csernakeresztúr; Hunyad m.), Györök (Arad m.), Székelykeve (Temes m.), Sándoregyháza, Hertelendyfalva (Torontál m.).

A tömösi és bodzai szoros közötti hegyalját lakó 'hét falu'-nak s az imént említett három, ugyancsak brassómezeinek területe: a *Barcaság*, azaz a *Barca* (helyi ejtés szerint *Barsza*) folyócska vidéke.

Irodalom: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Szerk. CSUTAK VILMOS, Sepsiszentgyörgy, 1929. — HORGER, *A barcasági magyar községek története*. Brassó, 1904. — HÓMAN, *A székelyek eredete*. MNy. XVII, 90. — JANCÓ, *A székelyek. Történeti és néprajzi tanulmány*. Bpest, 1921. — JANKÓ, *Kalotaszeg magyar népe*. Bpest, 1892. — JANKÓ, Torda, *Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe*. Bpest, 1893. — KOLUMBÁN, *A hétfalusi csángók a múltban és jelenben*. Brassó, 1903. — LÁZÁR, *Alsó-Fehér vm. magyar népe*. Nagyenyed, 1896. — LÜKÖ, *A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal*. Bpest, 1936. — MALONYAY, *A magyar nép művészete. I. A kalotaszegi magyar nép művészete*. Bpest, 1907. II. *A székelyföldi, csángó és torockói magyar nép művészete*. Bpest, 1909. — MELICH, *Barca, Barcaság, Bárca*. MNy. XI, 242. — ORBÁN, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti és népművészeti szempontból. I—VI*. Pest, 1869. SZÁDECZKY-KARDOSS, *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bpest, 1927. — SZONGOTT, *A magyarországi örmények ethnographiája*. Szamosújvár, 1903.



MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 464/1951 N. SZ.

12 191

